

OSMANLI ARAŒTIRMALARI XI

NeŒir Heyeti — Editorial Board
HALİL İNALCIK — NEJAT GÖYÜNÇ
HEATH W. LOWRY — İSMAIL ERÜNSAL
(BERT FRAGNER — KLAUS KREISER)

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES XI

İstanbul-1991

DİVRİĞİ KAZASI'NIN İLK SAYIMI
(925/1519)

Zeki ARIKAN

Divriği üzerine yapmış olduğumuz iki araştırmayı¹ baskıya verdikten sonra, bu kazanın evkaf ve emlak kayıtlarını içeren 925 (1519) tarihli bir defter dikkatimizi çekti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Maliyeden Müdevver² tasnifinde bulunan bu küçük defter, Divriği'den başka Akçadağ ve Darende kazalarının da vakıf ve mülklerini kapsamaktadır. Memluk Sultanlığına bağlı olan Divriği, Yavuz Sultan Selim'in (1512-1520) Mısır seferi sırasında Halep ve ona bağlı Ayntab, Malatya, Darende, Behisni, Kâhta, Kal'a tü'r-Rum vb. gibi yerlerle birlikte Osmanlı yönetimi altına girmiştir³. Yukarıda belirttiğimiz iki araştırmamızda Divriği'nin

1 Zeki Arıkan, «Divriği Sancağı Kanunnameleri», *Belleten*, 200 (1987), 761-780; Aynı yazar; «XVI. Yüzyılda Divriği», *X. Türk Tarih Kongresi*, Bildiriler (basılmakta).

2 *Maliyeden Müdevver* (bundan böyle *MM*), 3332. Divriği ile ilgili bölümler ss. 16-40.

3 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't tevârih*, İstanbul, 1280/81, II, 339; Joseph von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (Çev. M. Atâ), İstanbul, 1330, V, 195; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1964 II, 276; Necdet Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Ankara, 1984, 17. Aslında Divriği ikinci kez Osmanlı yönetimi altına girmiş oluyordu. Çünkü Yıldırım Bayezid, burasını 1398 yılında Memluk naibi İbrahim bin Muhammed Şuhri'nin elinden alarak kendi ülkesine katmıştı (Bk. Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman* (yay. Atsız), İstanbul, 1949, 141; Neşri, *Die Altosmanische Chronik des Mevlana Mehemed Nesçri* (yay. F. Taeschner), Leipzig, 1951-1955, I, 91, 93; II, 141, 143; Sadeddin, *Tâcü't tevârih*, I, 150). Ancak Yıldırım Bayezid, Timur tehlikesinden ötürü Divriği'yi ele geçirdiği diğer kalelerle birlikte Memluk Sultanlığına geri vermiştir. Divriği'nin Kürtler elinden alınmış olduğu yolundaki Osmanlı kaynaklarında bulunan rivayetlerin gerçekte ilgisi yoktur (Bk. Mülkrimin Halil Yinanç, «Bayezid I», *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, II, 379; Besim

sosyal, ekonomik ve idari yapısıyla vergi düzenini açıklamaya çalışmış, şehirdeki vakıfların durumu hakkında bilgi vermiş ve bütün bu sistemin işleyişine temel olan kanunnameleri⁴ yayınlamıştık. Bu bakımdan bu incelememizde sadece 925 (1519) tarihli defterdeki bilgileri değerlendirmeye çalışacak ve gerekli olan yerlerde bazı karşılaştırmalar yapma yoluna gideceğiz.

Bu araştırmamızda ele alacağımız defterin, fetihden hemen sonra düzenlenen ilk sayım defteri olduğunu sanıyoruz. 937 (1530) tarihini taşıyan bir tapu-tahrir defterinde, *Defter-i evkaf ve emlak-i kaza-yı Divriği*⁵ başlığı altında buradaki vakıf ve mülklerle ilgili açıklamalar yapılırken hemen hemen her bölümde rastladığımız şu ibareler dikkatimizi çekmektedir: *iptida-i fetihde ketb olunan defterde, iptida-i fetihde ketb olunan defterde ve sonrağı defterde, defatir-i sabıkada, iptida-i fetihde ketb olunan defter-i padişahide* vb... Bu ifadeler sözünü ettiğimiz defterin, fetihten (1516) hemen sonra tutulan defter olduğunu göstermektedir. Çünkü defter, 925 (1519) tarihlidir. Daha doğrusu Divriği'nin Osmanlı egemenliği altına girmesinden üç yıl sonrasının tarihini taşımaktadır. Bu kadar kısa süre içinde bir başka sayımın gerçekleşmiş olabileceği uzak bir olasılıktır. Kaldı ki bu defterde, daha önce yapılmış bir sayıma ya da düzenlenmiş bir deftere gönderme yapan en ufak bir işaret dahi bulunmamaktadır. Ayrıca 937 (1530) tarihli defter kayıtları, bu son tarihle, kazanın ilk sayım tarihi olarak kabul ettiğimiz 925 (1519) tarihi arasında bir başka evkaf ve emlak sayımının daha yapıldığını ortaya koymaktadır. Bu evkaf ve emlak sayımlarının dışında, Divriği şehri halkıyla her köyünün «*reayası, öşrü ve resmi ve enva-ı mahsulatı*»nın⁶ da sayılıp defter-

Darkot, «Divriği», *IA*, III, 597; krş. Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, 1344-1398, Ankara, 1970, 92, 93, 126, 156).

4 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, I, *Kanunlar*, İstanbul, 1943.

5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu-Tahrir (TT)*, 156, 180-234.

6 Bibliothéque Nationale, *Supplement Turc* 69, 45; Krş. Halil İnalçık, *Hicri 835 tarihli Suret-i Defter-i Sancağ-ı Arvanid*, Ankara, 1954, XX; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969, 36. Osmanlı İmparatorluğu'nda belirli aralıklarla yapılan nüfus ve arazi sayımları için bk. Ömer Lütfi Barkan, «Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana mahsus istatistik defterleri», *İktisat Fakültesi Mecmuası (İMF)*,

lere göçürüldüğünü biliyoruz. Ancak böyle bir sayımın yörede ilk kez ne zaman yapıldığını şimdilik belirlemek güçtür. Ne var ki 937 (1530) tarihinde yapılan böyle bir tahririn sonuçlarını gösteren bir defterin varlığını belirtmekle yetiniyoruz⁷.

Divriği kazasının elimizde bulunan ilk evkaf ve emlak defterinin önemi, üzerinde durulmasına gerek görülmeyecek kadar açıktır. Çünkü bu defter bize, Memluk yönetiminden Osmanlı düzenine geçerken ayakta duran vakıf ve mülklerin durumlarını açıklamakta, bu vakıflara bağlanan gelir kaynaklarının bütün ayrıntılarını vermekte ve Mengüçükoğulları⁸ döneminden beri süregelen uzun bir zaman dilimi içindeki değişimleri de özetlemektedir. İlyazıcının bütün bunları tespit ederken vakfiyelerin asılları ya da suretlerini, kadı hüccetleriyle diğer belgeleri incelediği, hattâ Memluk sultanları zamanında verilen temessükleri gözden geçirdiği ve bütün bunların ötesinde sözüne güvenilir kimselerin (şuhud-ı udul) ve bilirkişilerin (ehl-i vukuf) tanıklığına başvurduğu anlaşılmaktadır. Defterde camiler, medreseler, zaviyeler, evladlık vakıfları ve mülkler sırasıyla yazılmış bulunmaktadır. Toplam olarak 32 vakıf ve 32 mülk kaydına rastlanmaktadır.

II (1941), 20-59, 214-247. Bu incelemede, XVI. yüzyıla ait olması gereken ve tahrirlerin nasıl yapılacağını oldukça ayrıntılı olarak açıklayan bir nişan *aynen* yayınlanmıştır. Bu hüküm Irène Beldiceanu ve Nicoara Beldiceanu («Réglement ottoman concernant le recensement (première moitié du XVe siècle», *Südost-Forschungen*, XXXVII, 1-40) yeniden değerlendirilmekle birlikte Barkan'ın yayınından söz edilmemektedir. Ahmed Akgündüz (*Osmanlı Kanunnameleri*, İstanbul, 1990, 367-373)'ün bu nişanı Fatih devrine ait göstermesi elbette yanlıştır. Akgündüz de Barkan'ın bu metni yayınlamış olmasından habersiz görünmektedir. Aynı mahiyette Diyarbakır Beylerbeyliğine ait 29. Şevval 971 (10. 6. 1564) tarihli bir nişan sureti için bk. BOA, KK 74, s. 526-527.

7 *TT 408*, Ayrıntılı bilgi, Arıkan, «XVI. yüzyılda Divriği».

8 Anadolu'nun Erzincan, Kemah, Divriği, Şarki Karahisar şehirlerini içine alan bölgesinde XI-XIII. yüzyıllar arasında egemenlik kurmuş olan bu Türk Beyliğinin özellikle Divriği kolu, bu şehirde bırakmış olduğu eserlerle uygarlık tarihinde seçkin bir yer tutmaktadır. Bk. Faruk Sümer, «Mengüçükler», İA, VII, 713-718; Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengüçük Oğulları*, İstanbul, 1971; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1973, 55-68, 242. Ayrıca krs. Rahmi Hüseyin Ünal, «Monuments salguıdes de Kemah, Anatolie orientale», *Revue des Etudes Islamiques*, XXXV (1967), 149-172.

Defterin Divriği bölümünün takdim yazısı şöyledir :

دفتري
الوقوف و الاملاك الواقعة في لواء دارالحجر دوركي
المأمور كشفها و كتبها من قبل فخر السلاطين و ذخر الحوائين سلطان
البرين والبحرين خادم الحرمين الشريفين السلطان بن السلطان
سلطان سليم خان بن سلطان بايزيد خان بن سلطان محمد خان
خلد الله ملكه الى آخر الازمان محريرا في اواسط اول الربيعين⁹
سنة ٩٢٥¹⁰

Bu sunuş yazısından hemen sonra vakıflara geçilmektedir. Divriği vakıfları arasında ilk sırayı Melik Ahmed Şah'ın yaptırdığı Ulucami (cami-i kebir) almaktadır¹¹. Caminin vakıfları şu başlık altında toplanmıştır:¹²

Evkafü'l cami-i'l kebir ellezi binâ-yı Ahmed Şâh bin Süleyman Şâh bin Şâhinsâh el fâtih-i fi bâtin-ı Darü'l hayr-ı Divriği el mah-ruse kuradan ve mezariden ve gayriden hücec-i kat'ia ile ve şu-

9 Rebiülevvel ve Rebiülahir aylarının ortak adı (bk. James W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, İstanbul, 1890, 964).

10 1519 Mart ortaları.

11 Ortaçağ Türk sanatının en görkemli anıtlarından biri olan Ulucami'den daha XVII. yüzyılda Kâtip Çelebi (*Cihannüma*, İstanbul, 1144, 624) söz eder. Aynı yüzyılın ortalarında Divriği'yi ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi (*Seyahat-name*, İstanbul, 1314, III, 213), bu eser karşısında hayranlığını dile getirir. Cami ve bitişiğindeki Darüşşifa, geçen yüzyıldan beri sürekli bir araştırma ve ilgi kaynağı olmuş ve bunlar üzerine birçok incelemeler yapılmıştır. Bu konuda bk. Yılmaz Önge, «Divriği Ulucami ve Darüşşifası ile ilgili araştırma ve yayınların kısa bir tarihçesi», *Divriği Ulucami ve Darüşşifası*, (Derleyenler: Yılmaz Önge, İbrahim Ateş, Sadi Bayram), Ankara, 1978, 13-16 (bundan böyle, *Ulucami-Darüşşifa*); Aynı yazar, «Bugünkü bilgilerimizin ışığı altında Divriği Ulucami ve Darüşşifası», *Ulucami-Darüşşifa*, 33-50. Burada sözünü ettiğimiz derleme, Ulucami ve Darüşşifayı çeşitli yönlerden inceleyen yazı, resim ve planlara yer verdiği gibi, konuya ilişkin belli başlı kaynakların da tıpkıbasımlarını içermektedir. Ulucami ve Darüşşifa'nın Kitabeleri için bk. Max van Berchem-Halil Edhem, *Matériaux pour un corpus inscriptionum arabicarum (CIA)*, IIIe partie, *Asie Mineure*, Fascicule, I, Sivas-Divriği, Le Caire, 1910, 70-86; Albert Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie, II, Amasia-Tokat-Sivas*, Paris, 1934, 174-183.

12 *MM* 3332, 16.

hud-ı udulla mezkûr cami-i şerife ve ehl-i vezâifine vakf olunan bunlardır ki zikr olunur :

Bu sunuş yazısını Ulucami'nin asıl vakfiyesinde¹³ bulunup buraya bağlanan köyler¹⁴ izlemektedir. Bu köylerin *tamam malikânesi*¹⁵ vakfa tahsis edilmiştir. Bunun dışında vakfiyede geçmeyen bazı mezraa, bağ ve evlerin de Ulucami vakfına bağlandığını görüyoruz, (Mezraa-i Bük, Mezraa-i Sahra, Hacı Mahmud Yeri, Yusuf Yeri, Nasip Yeri, Yakup Hayyat Bağı, Esmâ Bağı, Esmâ Evi vb.). Köylerle birlikte bütün bu mezraa, bağ ve evlerin yılda 9025 akçalık bir gelir sağladığı anlaşılmaktadır. Ancak dikkati çeken bir konu, bütün bu yerlerin ekim kapasitesi belirtilirken «mud»un¹⁶

13 Ahmed Şah ve annesi Fatma Hatun adına düzenlenen bu vakfiye 641 Muharrem ortaları (Temmuz 1243) tarihini taşımaktadır (CIA, 107-110; Türkçe çevirisi: *Ulucami - Darüşşifa*, 9; krş. İsmet Kayaoğlu, «Vakfiyenin değerlendirilmesi», *göst. yer.* 10-11).

14 *MM 3332, 16-17; TT 156.*, 180-181.

15 Osmanlı İmparatorluğu'nun Karaman, Sivas, Tokat ve Suriye gibi bölgelerinde *iki baştan tasarruf* edilen mülk ve vakıflara rastlanmaktadır. Vakıf ve mülk sahipleri, yüksek mülkiyeti kendilerine ait bulunan bu toprakları işleyen köylülerden yalnızca bir toprak kirası istemek hakkına sahip bulunmaktadır. Malikâne hissesi denilen bu toprak kirası, yerel geleneklere göre elde edilen ürünün onda, yedide, hattâ beşte biri olarak kabul edilmiştir. Bunun dışında köylülerin devlete vermek zorunda oldukları diğer bütün vergi ve resimler divanî hissesi adı altında toplanıyordu. Bu hisse ise devletin temsilcisi olan sipahiye ya da mültezime ait bulunuyordu. Bunlar arasında toprak haracı, çift, bennak, gerdek, tapu ve ağnam resimleri bulunmaktaydı. Bu durumda her köyün biri malikânesine, diğeri divanisine tasarruf eden iki sahibi vardı. Köylü elde ettiği ürünün malikâne hissesini toprak sahibine vermekte ayrıca onda bir ya da beşte bir de divanî hissesi olarak sipahiye ödemektedir. Bu konuda bk. Ömer Lütfi Barkan, «Türk-İslam toprak hukuku tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda aldığı şekiller: Malikâne-Divanî sistemi I», *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II (1939), 119-184; Aynı yazar, «Timar», *İA*, XIII, 286-333; İrene Beldiceanu-Steinherr, «Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane», *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XIX/3 (1976), 231-322; Ayrıca krş. Halil Sahilli-oğlu, «Ramazanoğullarından Davut Bey oğlu Mahmut Bey vakfiyesiyle Fağfur Paşa oğlu Ali Paşa vakfiyesi», *Vakıflar Dergisi (VD)*, X (1973), 158-160; Nicoara Beldiceanu, *Le timar dans l'Etat ottoman (début XIVE- début XVIe siècle)*, Wiesbaden, 1980, 33.

16 Mud: Bölgelere göre değişen bir hacim ölçüsüdür. Bursa mudu 112,5 litre, Karaman mudu 69,5 litre idi. 1518 tarihinde Mardin'de 8 İstanbul kilesi

temel bir ölçü olarak alınmasıdır. Bu durum, hemen hemen defterdeki bütün ekim alanları için geçerlidir. Daha sonraki defterlerde, arazinin ekim gücü yine mudla ifade edilmekle birlikte «zemin»¹⁷ teriminin de buna eklendiği görülmektedir. Kimi zaman da ekim alanının kapasitesinin işgücüyle anlatıldığına tanık olmaktadır¹⁸.

Doğrudan doğruya caminin imamına, hatibine, müezzinine ve diğer «ehl-i vezaifine» tahsis edilmiş olan vakıfların da topluca ve düzenli bir başlık altında sıralandığı anlaşılmaktadır :

Hatib Oğlu Yeri dimekile maruf bir mudluk yer. *Hatibe mahsus vakıf*. Hasıl 22.

Keçi Bağı Yeri. *Buçuk mudluk*. *Hatibe mahsus*. Hasıl 11.

Bir kıt'a yer ki Kara Pınar Yeri derler. *Sülüsü hatibe, sülüsani imama mahsus*. *Buçuk mudluk yer*. Hasıl 11.

Bir harab bağı. *İmama mahsus*. *El'an imam elinde*.

Kuşcu Mübarek Yeri dimeile maruf yer. *Sülüsü hatibe, sülüsani imama mahsus* 30.

Ve buçuk mudluk yer. *Behruz (yeri) yanında*. *Hatibe mahsus*. Hasıl 11.

Bir ev. *Cami mahallesinde Bülbül Evi derler*. *İmama mahsus*. *Fi sene 24*.

Bir kıt'a yer. *Hacı Hamza Tarlası derler*. *Buçuk mudluk*. *Müezzine ve ferraşa vakıf*. Hasıl 11.

Bir kıt'a yer dahi İnce Ark altında. *Bir mudluk*. *Ferraşa mahsus*. Hasıl 22.

100 mud idi. Buna göre 1 mud 2,052 kg buğday ya da 2,66 litreye eşitti. Bu konuda bk. Walther Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden, 1955, 45-48; Göyünç, *Mardin Sancağı*, 160; N. Beldiceanu, *Recherches sur la province de Qaraman au XVIIe siècle*, Leiden, 1968, 46-47; Halil İnalçık, «Introduction to Ottoman Metrology», *Turcica*, XV (1983), 311-348.

17 Sipahinin tapuyu vermediği toprak anlamına gelmekte ve buna dönüm de denilmektedir. Bk. Barkan, *Kanunlar*, fihrist; Halil İnalçık, «Osmanlılarda raiyyet rüsumu», *Belleten*, 92 (1959), 592-593.

18 « *کوی* Mahmud Yeri dedikleri yer. Bir buçuk mudluk. Bir bağı dahi var. İki ırgahlık» (*MM* 3332, 16).

Cami mahallesinde Ferraş Evi demekle maruf bir ev. Ferraş mehsus. Fi sene 24.

Bir kıt'a arz dahi İnce Ark altında. Bir mudluk var. Nazır-ı evkaf-ı camiye mahsus. Hasıl 22.

Bir eskici dükkânı. Ayda iki akçaya. İmama mahsus. Fi sene 24. Yekûn 212.

Öte yandan Mehmed bin Mehmed adlı bir hayırseverin Kâğ-nud-ı süfla köyüyle Ağören¹⁹, Üç Kilise, كعب (?) , Darülülya ve Darüssüfla²⁰ mezraalarının tamam ya da yarım (nisf) malikânelerini (toplam 1845 akça) Ulucamiye vakfettiği, tanıkların ifadelerine dayanılarak tespit edilmiştir. Buna ilişkin defter kaydı şudur:

Ve Mehmed bin Mehmed nam kimesne on nefer hafıza bazı karye ve mezraalar vakfetmiş ki her cuma gün üçer cüz Kuran-ı Kadim'den kıraat ideler. El'an şart-ı vâkıfa riayet olunduğu ve zikrolan evkaf vakf-ı sahih idüğü şuhud-u udul şهادetiyle sabit olundu.

Pir Mehmed bin Mehmed de Divriği çarşısında (suk-ı Divriği) biri imama, biri müezzine, biri de ferraş, pazartesi ve perşembe günleri babası Şeyh Sabur'un türbesine varıp Kuran okumaları koşuluyla vakfetmişti. Tahririn yapıldığı sırada bu koşulların yerine getirildiği anlaşılıyor : *Hâliya şart-ı vâkıf riayet olunur.*

Mahmud Bey bin Mehmed Bey ise camiye birkaç köy vakfetmişti. Bu köylerin hangi koşullara bağlı olarak vakfedildikleri konusunda defterde şu açıklama yapılmaktadır :

Nisif mahsulatı evladına ve nisf-ı aharı cami-i şerifde altı nefer hafız ki camide kable's salat'il cuma a'şar okuyalar. Bu vech üzere ila yevmina heza tasarruf olunugelmiş. Şuhud-ı udulla sabit olub deftere sebt olundu. Karyeler bunlardır ki zikr olunur :

Karye-i Deperkeriğ ki haliya Fenk derler. Tamam malikânesi. Hasıl 714.

Karye-i منارو (?) Sülüs malikânesi. Hisse 335.

19 TT 156, 181'de Ağviran.

20 TT 156, 181-182'de Darıözüy-ü süfla, Darıözüy-ü ulya.

Karye-i Pekervün (?). Ermeniyan. Nısıf malikânesi. Hasıl 787.

Karye-i Güresin. Rub' malikânesi. Hasıl 3945.

Ve üç kıt'a tarla dahi ki birine Enbiya Yeri derler. Birine Arz-ı Han derler Biri de şehir kurbünde bir tarla ki ahali katında cami vakfı demekile marufdur. Hasıl 120.

Yekûn : 5901²¹.

Son olarak camiye tahsis edilen gelirlerin, 22 mud esas alınarak görevliler arasında nasıl dağıtılacağına ilişkin bir liste yer almaktadır. Bu liste, gerek camide bulunan görevliler, gerekse bunlara tahsis edilen «galle» miktarı bakımından önemli olduğu için buraya alınması uygun görülmüştür²²:

Cami-i Kebir'in ehl-i vezaiifi ve bunlar mabeyninde tevzii bu vechle olgelmışdir ki zikr olunur. Mesela asıl galle yirmi iki mud olsa böyle tevzi olunur :

Asıl galle mud 22

Cihet-i hitabet. Mud 4. Hatib Mevlana Bedreddin bin Bünyamin'dir. Ehil kimesnedir. Kızıl²³ zamanında Divriği'de kadı dahi olmuştur.

Cihet-i Nezaret. Mud 4. Nezaret-i evkaf-ı cami dahi mezkûr Mevlana Hatib elindedir.

Cihet-i imamet. Mud 4. İmam-ı cami-i şerif Mevlana Şehabeddin'dir.

Cihet-i müezzin. Mud 4. Müezzin Hamza'dır.

Cihet-i ferraş. Mud 3. Ferraş Abdullah'dır.

Cihet-i sermahfel. Mud 1. Haliya Mehmed'dir.

Cihet-i İmam-ı Şafi. Mud. 1. İmam-ı Şafi Mevlana Pir Ahmed'dir.

21 MM 3332, 18.

22 MM 3332, 18.

23 Kızılbaş olsa gerektir. Ancak, Divriği'nin Şah İsmail yönetimine girmediği, bulunduğu yerin sapalığı yüzünden Şah İsmail'e bağlı kuvvetlerin saldırılarından uzak kaldığı bilinmektedir (Besim Darkot, «Divriği», IA, göst. yer.).

Cihet-i Muarriif. Mud. 1. Muarriif Mevlana Çırağ'dır.

Bu liste, Divriği'nin Osmanlı egemenliğine geçtiği sırada Ulu-cami'deki görevlilerin²⁴ tespit edilebilmesi açısından dikkati çekmektedir. Ayrıca camide, Hanefi bir imanın yanında Şafi bir iman da bulunduğu bu belge yardımıyla anlaşılmaktadır. Daha sonraki defterde bu kayıt ve ayrıntıların bulunmaması, ilk sayım defterinin önemini bir kat daha arttırmaktadır²⁵.

Divriği'de bulunan ikinci cami, Kale Camii olarak ta bilinen Şahinşah Camiidir. Defterdeki, *Cami-i Kal'a-ı Divriği Fatih-i Kal'a Süleyman Şah bina etmiştir*, kaydından çıkan sonuç bu caminin Süleyman Şah tarafından yaptırıldığıdır. Oysa camiyi yaptıran Süleyman'ın oğlu Emir Seyfeddin Şahinşah'tır. Caminin kitabesi, 576 (1180-81) tarihlidir²⁶. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda bu caminin vakıflarına ilişkin ayrıntılı bilgilere rastlanmadığından, burada ilk sayımda belirtilen gelir kaynaklarının verilmesinin uygun olacağı kanısındayız :

Karye-i Zenzebut (زنبوت ?). Canib-i divanisi ve malikânesi tamam cihet-i hitabet ve imamet. Hasıl 2236.

Karye-i Kürtlar (کورتلار ?). Canib-i malikânesi tamam cihet-i hitabet ve imamet. Hasıl 586.

Karye-i Arçugi-yi Süfla (ارچوکی سفلی ?). Haliya mezraadır. Tamam malikânesinin sülûsanı hatip ve imama sülûsü müezzine.

Mezraa-ı Za'nak (ضنناک ?). Tamam malikânesi cihet-i müezzin. Hasıl 493.

Mezraa-i Köğü (کوغی ?). Tamam malikânesi sülûsanı hitabet ve imamet ciheti. Sülûsü müezzin ciheti. Hasıl 8.

Mezraa-ı Han-ı Burma. Tamam malikânesi sülûsanı hatibe ve imama. Sülûsü müezzine.

Mezraa-ı Hoba (خوبا ?). Tamam malikâne. Harab asla ziraat olunmaz.

24 Bu terimler için bk. Karınabadizade Ömer Hilmi/İsmet Sungurbey, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, İstanbul, 1978.

25 Krş. *TT* 156, 182.

26 *CIA*, 59; Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, 121-130.

Yekûn 3315.

1530/31 sayımında bu cami vakıflarının teftiş edildiğini ve bütün bunların Yavuz Sultan Selim tarafından «mukarrer» tutulduğu görülmektedir^{26a}:

Zikrolan evkafın vakfiyeti teftiş olundukda merhum ve mağfurleh Sultan Selim tabe serahudan mukarrernameleri olub kadimü'z zamandan ilâ yevmina haza min gayr-i tebdil vakfiyyet üzre tasarruf oluna geldüğüne cemm-i gafir-i mine'l müslimin şehadet edüb vakfiyetinde şaibe-i şübhe kalmayacak kemakân defter-i cedide vakf-ı mukarrer kaydolundu.

Bu iki camiden başka Divriği'de birkaç mescit daha bulunmaktadır. Kemankeş Mescidi «kadimi vakf» olmakla birlikte²⁷ fazla bir geliri yoktu. Ancak 297 akçalık bir gelire sahip olduğu görülmektedir. Bu yüzden «imamlığın ve müezzinliğin bir kişi» üstlenmişti. Kaldı ki burada sadece üç vakit namaz kılınabiliyordu.

Sinan bin Ahmed'in bina ettiği mescit, medrese ve kubbenin²⁸ bir bütün oluşturduğu ve bu üç yapının Sinaniye olarak adlandırıldığı ifade edilmektedir²⁹. Vartan köyü malikânesinin üçte ikisi, Akçahisar (eş şehir be Ağçaşar) köyünün tam malikânesi ve birkaç mezraanın malikâneleri, bazı dükkân kiralari bu yapılara vakfedilmişti (toplam: 3748 akça) :

Bu zikrolan kura ve mezari ve havaniyet Divriği kazasında Abdülkerim bin Abdullah el kadın sene 729 (1328-29) ile müverrah hücceti mucibince³⁰ zikrolan mescit ve medreseye ve kubbeye vakıfdır. Sülüs mahsulatı cihet-i tevliyet ve nezaret ola deyu şart etmiş ve tevliyet ve nezaret Emir Davud bin Mehmed Beye badehu evladına neslen ba'de neslin Haliya Emir Davud evladından Kasım

26a TT 156, 182. Evliya Çelebi (III, 212) fazla bilgi vermemekle birlikte bu camiden söz eder. Cami bugün insanın yüreğini parçalayacak kadar harap ve perişan bir durumdadır.

27 MM 3332, 19; TT 156, 185.

28 Kubbe aynı zamanda kümbed anlamına da gelmektedir (Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türki*, 1316-18, 1051.

29 MM 3332, 20; «Evkaf-ı mescid ve medrese ve kubbe ki Hacı Sinan bin Ahmed bina etmişdir. Sinaniye demek ile marufdur».

30 TT 156, 183; «Sene 729 ile müverrah şer'i vakıfnamesi olub».

bin Ali elinde Sülüsani mescide medreseye kubbeye tevzii vakfi-yesinde mufassal meşruh. Bu vech üzre olduğu şuhud-ı udul şehadetiyle deftere sebt olundu.

Divriği'de yine kubbe, mescit ve bir hanla birlikte Behruz adına dikilmiş vakıfların durumu pek iyi değildi. Behruz adını taşıyan bir mezraa, birkaç parça yer bu vakıfların belli başlı gelir kaynaklarını oluşturunuyordu³¹:

Bir mikdar arz ki mescid ve mezar bu arzın içindedir. Bir buçuk mudluk var. Hasıl 11.

Bu arz yanında bir mikdar yer dahi ki Yoncalık demekile marufdur. İki mudluk var. Begler ekerlermiş. Hasıl 44.

Mescidin bu ilk sayımın yapıldığı sırada harap ve yıkılmış olduğu anlaşılmaktadır :

Mezkûr mescid Divriği'nin bağçeleri içindedir. Harabdır. Yıkılmışdır.

Bu kayda rağmen, 1530/31 tahririne göre mescidin işlevi devam ediyordu. Onun harap ve yıkık olduğuna ilişkin bir kayıt ta bu defterde bulunmamaktadır³².

Medreselere gelince : Bunlar arasında Divriği Darüşşifası³³ olarak bilinen, Ulucami'ye bitişik olarak yapılmış olan eser başta gelmektedir :

Evkaf-ı Medrese-i Kübra ki Turan Melik binti Behram Şah bina etmişdir. Bâtın-ı Divriği'de cami-i şerife muttasıl...

31 MM 3332, 20.

32 TT 156, 184: «Evkaf-ı mescid ve han-ı Behruz ve kubbe-i Behruz. Mescid-i mezbur Divriği bağları içinde ve han dahi nahiye-i Sevir'dedir. Mezraa-ı Behruz'dadır».

33 A. Süheyl Ünver, «Divriği'de Prens Malik Hastahanesi», *Ulucami-Darüşşifa*, 303-304; Ali Saim Ülgen, «Divriği Ulucami ve Darüşşifası», *Ulucami-Darüşşifa*, 305-320. Metin Sözen, «Divriği-Melike Turhan Şifahanesi», *Ulucami-Darüşşifası*, 342-345; Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, 148-151. Sakaoğlu'nun «Buranın medreseliği XVIII. yüzyılda başladı» ifadesine katılmaya olanak yoktur. Tam tersine, elimizdeki en eski belgeler buradan medrese olarak söz etmektedir. Ancak 626 (1228/29) tarihli kitabesi, buranın Darüşşifa olarak yapıldığını göstermektedir (CIA, 77; Gabriel, *Monuments*, 183-188). Ne var ki bu Darüşşifa'nın bir tıp medresesi olabileceğini de gözden uzak tutmamak gerekir (Bu bilgiyi Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal'a borçluyum).

Bu medreseye Kömek köyü ve buraya bağlı bir mezraanın tamam malikânesi (2683 akça) Körkes köyünün tamam malikânesi (501 akça) bağlanmıştı. Her iki köyün yıllık geliri 3184 akçayı buluyordu³⁴. Bu ilk sayım defterinde bulunan kayıtlardan anlaşıldığına göre, medresenin asıl vakıfları Memlukler zamanında tahrip edilmiş, vakfiyesi dahi bulunamamış, mevcut vakıflar ise Tac Melik bint-i Melik Mehmet Bey bin Behram Şah tarafından hibe edilmiştir. Bundan anlaşıldığına göre, Tac Melik, 1225-1228 yılları arasında hüküm süren Melik Muzaffer Mehmet Bey'in kızıdır³⁵:

Asıl vâkifenin vakfettiği evkaf Çerakise zamanında bilküllüye zayi olmuş. Vakfiye dahi bulunmadı. Bu zikrolan evkafı Tac Melik bint-i Melik Mehmed Bey bin Behramşah vakfeylemiş. Şerait-i vâkif bu vech üzredir ki zikrolunur.

Cihet-i müderris fi sene 60 mud. Cihet-i iade 30 mud. Cihet-i nezaret 30 mud. Cihet-i fukaha dört nefer, bir neferine fi sene 12 mud, cem'an 48 mud. Cihet-i huffaz iki nefer, bir hafıza fi sene 20 mud, cümle 40 mud. Cihet-i ferraş 12 mud. Yekûn-ı mud fi sene 220.

Mahsul bu kismete vefa etmezse bu uslub üzre yetiştikçe kismet ederlermiş³⁶.

Bu medreseye (Darüşşifa) daha sonra başka vakıfların da bağlandığını görüyoruz. Kesme köyünün malikânesinin üçte biri Halil bin Abdulah tarafından buraya vakfedilmişti :

34 MM 3332, 21.

35 Krş. Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, 101. Buradaki soykütüğünde, bir kızdan söz edilmekle birlikte adı verilmemiştir. Fakat bu kızın Tac Melik olduğuna artık şüphe kalmamaktadır.

36 MM 3332, 21-22. Bu ilk defterde vakfiyenin bulunmamasından söz edilmekle birlikte, daha sonraki sayımda vakfiyenin bulunup incelendiğini şu kayıttan anlıyoruz: «Zikrolan karyelerin ve mezraanın vakfiyeti teftiş olundukda sene 797 ile müverrah şer'i vakıfnamesi olub ve min zaliküz' zaman ıla heza e'lan min gayr-i tebdil ve tagayyür vakfiyet üzre tasarruf olu.ogeldüğüne sikkat-ı vilayetten cemm-i gafir-i minel müslimin şehadet edüb vakfiyetinde şaibe-i şübhe kalmayacak ber karar-ı sabık defter-i cedid-i sultaniye vakf-ı mukarrer kaydolundu. Ve tevliyet dahi vakfiyesinde evlada meşrut olub e'lan evladından Isfahan bint-i Pir Mehmed müstahdemdir. Ve medrese-i mezburenin tevzii ve şeraiti vakıfnamede mevcuddur (TT 156, 186-187).

Karye-i Mesme. Ermeniyan. Hane 109. Sülüs malikânesi. Karye-i mezburenin sülüsünü Halil bin Abdullah nam kimesne vakfeylemiş. Şart-ı vâkıf bu vech üzre ki yüz hisseden yirmi hissesi Şemseddin nam müderrise badehu medrese-i mezburede kim müderris ona. Otuz hissesi mütevelliyeye. Elli hissesi altı nefer fukahaya ki cumadan cumaya Kuran-ı Kadim'den beşer cüz kıraat eyleyeler. Bu vech-i meşhur üzre ila yevmina heza min gayr-i tagayyür takarrürü şuhud-i udul şhadetiyle sabit olub sebt olundu³⁷.

Arçugi-yi Ulya köyünün tamam malikânesi de yine belirli koşullarla Hasan kızı Fatma tarafından söz konusu medreseye bağlanmıştı³⁸:

Karye-i Arçugi-yi Ulya Hane 56. Ermeniyan. Tamam malikânesi. Hasıl 2586.

Karye-i mezburenin tamam malikânesi Fatma bint-i Hasan vakfeylemiştir. Mezkûre Turan Melik Medrese-i mezkûrede bina ettiği kubbe ki şu şartıyla kendü vefat ettükde bu kubbede³⁹ defn oluna. Hem öyle etmişler. Ol kubbede defn olunmuş. Sene 724 (1323/24)'de vakfetmiş. Divriği kadısı Abdülkerim bin Sadullah el kadının Erzincan kadısı Mehmed bin Yusuf imzasıyla mümzâ hücceti mucibince ve şöyle şart eylemiş ki tevliyet kendü elinde ola. Kendüden sonra Emir Ali bin Mehmed el-Erzincani elinde ola. Badehu essah evladı elinde ola.

Bu koşullar belirtildikten sonra bu defterde Arçugi köyünden vakfa tahsis edilen ürünün nasıl ve hangi oranlarda dağıtılacağı da ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Buna göre, «*Karye-i mezburenin galesi*» öncelikle «*imaret ve termime*» ayrılmıştır. Geri kalan ürünün yılda 500 akçası, kubbede Kuran okumak koşuluyla iki ha-

37 TT 156, 188: «Zikrolan karyeden tayin olunan hisse-i malikânenin vakfiyeti teftiş olundukda iptida-i fetihde ketbolunan defterde ve sonrağı defterde bermuceb-i vakıfname-i şer'iye ve şhadet-i şuhud-ı udul-ı şer'le sabit olup vakf-ı mukarrer kaydolunmuş bulunub haliya dahi kadimi vakfiyeti merhum Kadı Ebu Yezid bin Abdülkerim'in sene 801 ile müvverrah şer'i vakıfnamesiyle ve merhum ve mağfurleh Sultan Selim Han tabe serahudan ve padişah-ı âlempenah hullidete hilafetehu hazretlerinden mukarrernameleri olub...»

38 (MM 3332, 22.

39 Burası ana eyvanın kuzeyindeki kubbeli mekândır.

fıza, 200 akçası medrese «*talebesi ve fukahasına*», 50 akçası fer-
raşa, 50 akçası türbe hademesine ve 50 akçası da cami muarrifine
ayrılmıştır. Ayrıca bu vakfı yaptıranın azatlı kölesine de yılda 200
akça bağlanmış bulunmaktadır. Bundan başka Ferec (azaltı kö-
lesi) evladına kuşaktan kuşağa devam etmek üzere (batnen bade
batnın) iki akça tahsis edilmiş, kutsal gece ve günlerde aydınlat-
ma giderleri (çerağ) giderleri için de belirli bir miktar öngörülmiş
bulunmaktadır.

Öte yandan Divane denilen ve Arçugi yakınında bulunan bir
köyle Erzincan'da Sermeydan denilen bir arazinin söz konusu vak-
fın kapsamına alınmasında bir takım anlaşmazlıkların bulunduğu
ve Divriği'nin Osmanlı egemenliğine girdiği tarihlerde de bu an-
laşmazlığın sürdüğü ve sonuçta vakfın lehine çözümlendiği kay-
dedilmiş bulunmaktadır⁴⁰.

Divriği'de bulunan Lalaiye Medresesi'ne Hikme nahiyesine
bağlı Ödek köyünün tamam malikânesiyle üç mezraanın tamam
malikânesi vakfedilmişti⁴¹. Bunlardan Ağçur mezraasına ilişkin şu
kayıt dikkati çekmektedir :

Mezraa-i Ağçur. Tamam malikânesi. Hasıl 70.

*Mezraa-ı mezburenin nısfı Vahideddin nam kimesnenin mes-
cidine ve hanına kendünün vakfıdır. Üç yüz yıl var mescide ve hana
sarf olunur. Ali bin Ahmed nam kimesne tasarrufunda evlad-ı vâ-
kıfdandır.*

Öte yandan asıl üzerinde durulması gereken nokta Lalaiye
Medresesi'nin de Turan Melik tarafından yaptırılmış olmasıdır.
Bunun söz konusu defterde değil de daha sonraki bir defterde ka-
yıtlı bulunması, ilk sayım sırasında Darüşşifa'ya ait vakfiyenin

40 Bu ayrıntıların hiçbiri daha sonraki defterde bulunmamaktadır. Yal-
nız Kesme nahiyesine bağlı Arçugi-yi ulya'nın Fatma binti Hasan tarafından
vakfedildiği ifade edilmiştir: «*Zikrolan karyenin vakfiyeti teftiş olundukda
iptida-i fetihde ketholunan defterde ve sonrağı defterde vakıfname-i şer'îye ve
şehadet-i şuhud-ı udul ile şer'le sabit olub mukarrer kaydolunmuş bulunub ha-
liya dahi vech-i meşruh üzere vakfiyeti şer'le sabit olub defter-i cedide vakıf
kaydolundu*» (TT 156, 1988).

41 MM 3332, 23-24.

ele geçmemiş olmasıyla açıklanabilir. Nitekim 1530, tarihli defterdeki şu kayıt bunu doğrulamaktadır⁴²:

Haliya dahi zikrolan Medrese-i Kübra vakfiyesiyle bu medresenin vâkîfı ve vakfiyesi bir olup evvela şehadet eden şahudun şehadetiyle vakfiyeti sabit ve zahir olub...

Divriği'nin içinde (der bâtın-ı Divriği) Zeynebiyye Medresesi'nin kimin vakfı olduğu belirtilmemiştir⁴³. İki köyle bir mezraanın tamamı malikâne olarak buraya bağlanmıştı. Bunların ilk defterde 1583 akçayı bulan geliri, 1530 tarihinde 1360 akçaya düşmüştür⁴⁴.

Divriği çevresinde Ziniski köyünde bulunan medreseye ilişkin kayıtlar dikkati çekmektedir⁴⁵:

Vakf-ı Medrese-i Ziniski. Evvel şehir Ziniski imiş⁴⁶. Divriği'den mukaddem. Haliya harab olub karye olmuştur. Medrese harabdır.

42 *TT* 156, 187. Bizim yukarıda belirttiğimiz «XVI. yüzyılda Divriği» başlıklı incelememize kadar Turan Melik'in Lalaiye medresesinin kurucusu olduğu bilinmediğinden bu kayıtların büyük bir anlam ve değer taşıdığına şüphe yoktur.

43 *MM* 3332, 23.

44 *TT* 156, 187-188.

45 *MM* 3332, 21.

46 Ziniski'nin Divriği'den önce «şehir» ödevi gördüğünü ve «mamur» olduğunu şimdilik kanıtlayacak durumda değiliz. Buranın, Bizans İmparatorluğu'nun doğusundaki şehirleri arasında adı da geçmemektedir, Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (çev. Filkret Işıltan), İstanbul, 1970). Friedrich Hild (*Das Byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Wien, 1977, 141-148)'in Bizans'ın Kapadokya bölgesindeki yol sistemi üzerindeki mükemmel araştırmasında da Ziniski'nin önemli bir yol kavşağı olduğuna işaret edilmemiştir. Bu durum, herhalde Selçuklu dönemi için de söz konusu olabilir (Krg. M. Kemal Özergin, *Anadolu Selçuklu Çağında Anadolu Yolları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü doktora tezi, 1959, 103, basılmamış). Yalnız şunu belirtelim ki Ziniski, 976/1568-1569 tarihli mufassal defterde (*Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Kuyudukadime, 153, 46b*) Divriği'ye bağlı bir nahiyeye merkezi olarak görülmekte 245 neferlik (Müslüman-Hıristiyan) bir nüfusu barındırmaktadır. Vergi hasılı da 9997 akçadır. Evliya Çelebi, Sivas'tan Divriği'ye giderken Ziniski'den geçmiş ve burayla ilgili gözlemlerini şöyle dile getirmiştir (*III*, 210): «Buradan (Yağlıbasan) yine canib-i şarka giderken Zifiski (= Ziniski) karyesine geldik. Kasaba misal bağh ve bağçeli cami ve hamamlı, hanlı, hafta bazarlı mamur ve müzeyyen bir yerdir. Asitane-i saadette Başbakikulu İbrahim Ağa'nın karyesidir. Fırat nehrinin kenarında ise de yine

Bir harab kubbesi kalmıştır. Otuz yıldan ziyadedir müderris nasb olunmamıştır. Cami dahi harab olmuştur. Bir mahalle mescidi var. Haliya imam Abdülmecid bin Hamid'dir. Şuhud-ı udulla sabit olan evkaf bunlardır ki zikr olunur. Vakfiyesi zayi olmuş Bulunmadı :

Vakf-ı medrese. Karye-i Ovacık-ı Süfla. Tamam malikânesi. Hasıl 121.

Vakf-ı cami. Caminin evkafı zayi olmuş. Vakfiyesi yok. Evkafından bir tarla bulundu. Bir mudluk. Bakisi bilküllüye zayi olmuş Mikdarü'l vasi tettebbu olundu. Asla zahir olmadı. Hasıl 22.

Vakf-ı mescid: Bir tarla yer. Buçuk mudluk. Haliya imam-ı mezkûr tasarrufunda. Hasıl 33.

Ve iki yer dahi medrese vakfı. Dört mudluk yer. Süleyman bin Tanrıverdi ki Ulubeg dîmekile maruf. Anın elinde. Tokat'ta mütemekkin İlyas nam mütevelliden yıldı üç altından icareye tutarmış. İcare-i tavile ile sal be sal zikrolan eşrefi⁴⁷ ve sair mahsulu mütevellî alub zabt edermiş. İhzarı müyesser olmadı. Yekûn 1176.

Bu kayıtlar bize, Ziniski'nin önceden mamur bir yer olduğunu ve hattâ Divriği'den önce bir merkez ödevi gördüğünü de ifade etmektedir. 1530 tarihli defterde de bu durumun yeniden, tespit edildiği, ancak vakfın devam ettiği görülmektedir :

Vakf-ı Medrese-i Ziniski. Haliya harab olub amelden kaldığı ecilden karye-i mezbure mescidi evkafına ilhak olunmuş. Ana tasarruf olunur imiş⁴⁸. Yekûn 813.

Sıvas tarafına düşer». Divriği çevresinde bulunan han ve kervansaraylar için bk. K. Erdmann, Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Berlin, 1961; Rahmi Hüseyin Ünal, «Osmanlı öncesi devirden yayınlanmamış birkaç han üzerine bir inceleme», Atatürk Üniversitesi Araştırma Dergisi (Gabriel özel sayısı), 1978, 453-483.

47 Eşrefi altın, Yavuz'un Mısır'da basılan sikkelerine verilen ad. Bunlara Sultani de denildi (bk. İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu. İstanbul, 1971-1977, II, 499, 504).

48 TT 156, 186: «Evkaf-ı mezburenin vakfiyeti teftiş olundukda kadimü'z-zamandan ilâ heza el'an vakfiyet üzre tasarruf oluna geldüğü ve kudema-yı vilayetin ehl-i vukufundan hayli müslümanlar şehadet eyledikleri ecilden ber karar-ı sabık defter-i cedide vakf-ı mukarrer kaydolundu».

Divriği kazasının ilk sayım defterinde zaviyelerle⁴⁹ ilgili kayıtların da önemli bir yer tuttuğuna işaret etmek gerekir. Divriği'nin içinde ve köylerinde yayılmış bulunan bu zaviyelerin Anadolu'nun Türkler tarafından «kolonizasyonunda»⁵⁰ belirleyici bir rol oynadıkları ve bunlardan bazılarının da «âyende ve revendeye hizmet» ödevini yerine getirdiklerine şüphe yoktur. Zaviyelerin tasarrufunda bulunan yerlerin çoğu kez bu binalara «muttasıl» oldukları da dikkati çekmektedir. Böylece zaviyeleri; ekim alanları, bağ ve bahçeleriyle bir bütün olarak ele almak gerekir. Suraiya Faroqhi'nin⁵¹, zaviyelerdeki dervişlerin çiftçilik ve hayvancılıkla uğraştıkları, elde ettikleri gelirleri bağlı buldukları kuruluşların emrine verdikleri doğrultusundaki tespitinin Divriği'deki zaviyeler için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir.

Şehir içindeki zaviyelerden Ahi Yusuf Zaviyesi, Kemankeş mahallesinde idi⁵². Bu zaviyenin başlıca gelir kaynağı Anzagar nahiyesine bağlı Cäferi⁵³ köyünün malikânesiyle çeşitli yerlerde bulunan arazi parçalarından, bağ ve bahçelerden oluşuyordu. Göricek Zaviyesi de Divriği'nin içinde idi. Bu zaviye aynı zamanda Şük-rüllah Küçük Zaviyesi olarak ta biliniyordu⁵⁴. Bu zaviyenin gelirleri ve durumu hakkında şu kayıtlar ilgimizi çekmektedir :

Bir kıt'a arz ki Göricek Yeri demekile marufdur. Şehir teva-biinden Ulu Su kenarındadır.

Ve mezkûr zaviyenin kapısı önünde şehir canibinde zaviyenin alçağında bir kıt'a yer ki takriben otuz kilelik⁵⁵. Hasıl 25.

49 Zaviyeler için bk. Semavi Eyice, «İlk Osmanlı devrinin dini-içtimai bir müessesesi zaviyeler ve zaviyeli camiler», *İMF*, XXIII (1962-63), 3-80.

50 Ömer Lütfi Barkan, «Osmanlı İmparatorluğu'nda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak Vakıflar ve Temlikler, I, İstila devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve Zaviyeler», *Vakıflar Dergisi*, II (1942), 279-386.

51 Suraiya Faroqhi, «Rural society in Anatolia and the Balkans during the sixteenth century», II, *Turcica*, XI (1979), 106-107.

52 *MM 3332*, 27. Bugün Divriği'de bir evin avlusu içinde Ahi Yusuf türbesi bulunmaktadır. Kubbesi ve iki yan duvarı tamamen yıkılmıştır (Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, 145-146).

53 *TT 156 194*'te جعفر (Cafer) şeklinde.

54 *MM 3332*, 25; *TT 156*, 191-192.

55 Bir İstanbul kilesi 20 okka yani 25, 656 kg olarak hesaplanmaktadır (Hinz, *Islamische Masse*, 41). Bir Konya kilesi bundan bir şinik daha fazla he-

Ve zaviyenin cenubi garbisinde bir bahçe ki tahminen üç ırgadlık var. Ve bir mikdar yerin dahi Ferec Ağa yılda üç akçaya icareye alub müllk bina etmiş. Ve kadı-ı esbak Mevlana İskender Efendi'nin 919 (1513/14 ile müverrah hücceti mucibince yılda zaviyeye 10 akça verir. Hasıl 50.

Haliye meşihat Ferecüllah bin Şükrüllah elinde. Berat-ı şahî ile eba an ced tasarruf edegelmişdir ki Divriği zevayasında bundan mamur zaviye yok. Şimdiki halde.

Hoca Yusuf Zaviyesi de Divriği'nin içinde idi. Zaviyenin kible yönünde iki mudluk, ana yolla (tarik-i âm) zaviye arasında dört mudluk, Büyük Su'nun «yukarı yanında çayır üstünde altı mudluk», ayrıca «Bayırcık'ta ortasından yol uğrar buçuk mudluk» arazi parçaları bu zaviyenin belli başlı gelir kaynakları olarak görülmektedir⁵⁶.

Esen Kutlu Zaviyesi de açıkça belirtilmemekle birlikte herhalde şehrin içinde idi. Zaviyeye vakıf olarak bağlanan biri «dokuz mudluk», diğeri «Çayırbaşı'nda bir mudluk» iki arzın dışında geri kalan kaynakların hepsinin bağ oluşu dikkatimizi çekmektedir. «Zaviyeye muttasıl üç ırgadlık» bir mikdar bağın dışında diğer bağların hepsinin özel bir ad taşıdıklarını görüyoruz (Hacı Mahmud, Hazinedar, Ayna Beg, Cuma Hatun, Seydi Mehmed, Kul Ahmed oğlu vb...). Bunların toplam geliri yılda 418 akçayı buluyordu.

Dede Zaviyesi⁵⁷ Divriği'nin içinde ve Ulucami'nin yakınında kurulmuştu⁵⁸. Ürik (Ürük) ve Sarpan köylerinin tamam malikânesiyle «şehir bağları içinde Kaldırımbaşı'nda üç mudluk yer» bu zaviyenin belli başlı vakıflarını oluşturuyordu.

saplanmaktadır. Yani 25, 656+6, 414 = 32, 070 kg. idi (Beldiceanu, *Qaraman*, 89).

56 *MM 3332*, 25-26; *TT 156*, 193-194.

57 *MM 3332*, 27: «Evkaf-ı zaviye-i Dede fi batın-ı Divriği be kurbül cami-ül kebir».

58 *TT 156*, 195. Burada zaviyenin adı Dedegî Dede olarak kayıtlıdır. «...Sene 790 ile müverrah şer'i vakıfnamesi olub ve kudema-ı vilayetin ehl-i vukufundan hayli müslümanlar kadimî vakfiyetine şahadet eyleyüb...»

Hacı Mehmed bin Mehmed eş -şehri Zaviyesi'ne⁵⁹ Sevir köyünün üçte bir malikânesi dışında bazı mezraa ve toprak parçaları bağlanmıştı. «Çarpan sokağında üç mudluk yer, Yukarı hamam, zaviyenin canib-i kıblesinde iki mudluk yer» vb. gelir kaynakları bu zaviyenin tasarrufunda bulunuyordu «*Darü'l müluk mahallesinde bir mudluk yer haliya zaviye tasarrufunda değil*» idi.

Ahi Polat Zaviyesi'nin Höbek köyü yarı malikânesi, «zaviye önünde bir mudluk mikdarı yer» ile ayrıca beş mudluk bir arazi belli başlı vakıflarını oluşturuyordu⁶⁰.

Köylerdeki zaviyeler arasında Ziniski'de Şeyh Osman⁶¹, Ekdik (ككك ?)'de Şeyh Bayezid⁶² adlarına yapılmış olanları sayabiliriz. Ancak Divriği ve çevresindeki zaviyelere ilişkin listemiz, söz konusu ilk sayım defterinde tam değildir. Çünkü 1530 tarihli defterde bulunduğu halde, bizim ilk sayım olarak kabul ettiğimiz defterde görülmeyen zaviyelere ilişkin kayıtlara rastlanmaktadır. Bu zaviyelerin, yörenin Osmanlı egemenliği altına girmesinden çok önce yapıldığına kesinlikle şüphe yoktur. Bu durum ya ilk sayımın ufak tefek eksikliklerinden kaynaklanmakta ya da bunlarla ilgili sayfaların sonradan kaybolduğu izlenimini doğurmaktadır. Savrun Baba⁶³, Şeyh Merzifanî⁶⁴, Pir Eyüb⁶⁵ zaviyeleriyle Ebu İ-

59 MM 3332, 24; TT 156, 190.

60 MM 3332, 24; TT 156, 189-190

61 MM 3332, 25: «*Mezraa-ı Erikliü tamam malikânesi. Mezraa-ı Yuvalu, nısıf malikânesi. Ve zaviye dairesinde üç mudluk yer. Ve otuz kilelik bir yer dahi Kamışlık demekile maruf...*» Krş. TT 156, 190-191.

62 MM 3332, 26: «*Karye-i Ekdik tamam malikânesi. Hasıl 1019. Kadı Abdullah bin Halil'in 1882 ile müverreh hücceti mucibince zaviye vakfıdır. Min gayr-i tagayyür zaviyeye sarf olunur.*»

63 TT 156, 189: «*Zaviye-i mezburenin yarar muayyen vakfı olmadığı sebebden zaviye harab olub ayende ve revendeye hizmet olunmayub... sakıba mirmiran olan merhum Sinan Paşa zikrolan iki mezranın [Kızık ve Karabük, Ziniski'de] malikânelerini zaviye-i mezbureye tasarruf olunub ayende ve revendeye hizmet olunub...*»

64 TT 156, 196: «*An karye-i Doğuş tabi-i nahiye-i Ziniski. Nısıf malikâne. Hasıl 207 Zikrolan karyenin nısıf malikânesi bundan sabık Alaybeyi Mansur Bey'in defterlü mülkü olub haliya zaviye-i mezburenin vakfı idüğü hüccet-i şer'iyeye ve şehadet-i şühud-u udul ile sabit olub ber karar-ı sabık defter-i cedide vakf-ı mukarrer kaydolundu.*»

65 TT 156, 195-196. «*... kadimü'l eyyamdan üla yevmina heza vakfiyet üzre tasarruf olunageldüğüne...*»

hak zaviye, türbe ve mescidini^{65a} bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Aynı biçimde Sitti Melik adını taşıyan mescit ve türbelerle ilgili kayıtların ilk defterde bulunmayışını da yukarıda ileri sürdüğümüz olasılıklar çerçevesinde ele almalıdır⁶⁶.

Divriği'nin bu ilk sayım defterinde evlatlık vakıfları⁶⁷ ve mülklerin⁶⁸ de açıklayıcı bilgilerle tespit edildiğini belirtmiştik. Gerek evlatlık vakıfları, gerekse emlake ilişkin kayıtlar, bunların yüzyıllardan beri sürekliliğini koruduğunu ve Osmanlı yönetimi tarafından da olduğu gibi kabul edildiğini (mukarrer tutulduğunu) ortaya koymaktadır. Bu ilk kayıtların incelenmesi ve daha sonraki defterlerle karşılaştırılması yöredeki özel mülkiyet ilişkilerinin gelişimine önemli bir ışık tutacaktır. Bunu ayrı bir araştırma konusu olarak ele alacağımızı umuyoruz.

65a *TT 156*, 196.

66 Sitti/Sitte Melik'in kimliği hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. Bugün Divriği'de kale ile çarşı arasında Şemsibezirgân mahallesinde Sitti Melik adını taşıyan bir türbe bulunmaktadır. Aslında türbe, Mengüçük meliklerinden Şahinşah bin Süleyman için yapılmış olmakla birlikte Sitti Melik türbesi olarak üne kavuşmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Sakaoğlu, *Mengücekoğulları*, 131-137. Bu konudaki tartışmalar bir yana, 1530/31 tarihli defterde Sitti Melik adını taşıyan üç ayrı vakıf bulunmaktadır: 1) *TT 156*, 185: *Vakf-ı mescid-i Sitti Melik der nefsi-i Divriği*. Buraya Ziniski'ye bağlı Gâlon (کلون ?) köyünün tamam malikânesi ile Sevir köyünün 24 sehiminden bir buçuk sehim bağlanmış ve tevliyet evlada şart koşulmuştu. 2) *TT 156*, 209: *Vakf-ı türbe-i Sitti Melik Hatun ber muceb-i şar-ı vakıf tasarruf olunur*. Ziniski nahiyesindeki Fıncık (nam-i diğer Burunsuz) köyünün tamam malikânesiyle Divriği'de bir iki zemin ve bazı ceviz ağaçları bu vakfa bağlanmıştı. Defterde ayrıca 593 (1196/97) tarihini taşıyan şer'i vakıfnamesinden söz edilmektedir. 3) *TT 156*, 211: *Vakf-ı türbe-i Sitti Melik Hatun bint-i Mehmed*. Buraya Ziniski'nin bir köyü ile birkaç mezranın tamam malikânesi, 14 tabakhane dükkânı ve dükkân yerinin geliri bağlanmış bulunuyordu. Ve «kadimî vakfiyet-i sabit olub ketb olunmuş bulunub haliya dahi vech-i meşruh üzre temessükleriyle ve şuhud-u udul şehadetleriyle vakfiyeti sabit» olmuştu. Bütün bu kayıtlar ve ayrıntılar, Divriği'de adına vakfiye düzenlenen Sitti Hatun'un bir değil fakat üç ayrı kadın olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

67 Ömer «Lutfi Barkan, «Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıfları», *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII (1940), 1-26.

68 Aynı yazar, «Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı», *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII (1941), 157-176. Her iki yazı yeniden yayınlanmıştır. Bk. Gözlem Yayınları, Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, *Toplu Eserleri I*, İstanbul, 1980, 209-230, 231-247.

Sonuç olarak şunu belirtmek istiyoruz. İçeriğini kısaca değerlendirmeye çalıştığımız ve ilk sayım olarak kabul ettiğimiz defter, yörenin Osmanlı egemenliğine geçtiği tarihlerdeki durumunu aydınlatmakta, Divriği evkaf ve emlaki üzerinde oldukça önemli ayrıntılar vermektedir. Bu ayrıntıların geriye dönük bilgileri de kapsaması, belgenin değerini daha da arttırmaktadır. Defterin yer adları açısından da büyük bir değer taşıdığına şüphe yoktur. Bu konuda ilk sayımla sonraki defterler arasında yapılacak karşılaştırmalar kimi yer adları açısından dikkat çekici sonuçlar vermektedir. Daha doğrusu ilk sayımda kimi yer adlarının yazılmasında bir takım kararsızlıkların bulunduğu anlaşılmaktadır. Sürekliliğini korumayan kimi yer adlarının okunmasında karşılaştığımız güçlükleri belirtmeye gerek bile yoktur. Bu yüzden şüpheli olan yer adlarını asıl yazılışlarıyla vermeyi uygun buluyoruz. Ancak ne var ki yer adları konusunda günümüzde bazı zorlamalara tanık oluyoruz. Nitekim daha ilk sayımdan itibaren Kesme (كسه) olarak yazılan bir köy adının Ermenice Gasman ya da Gasm'dan türetildiği iddia edilmektedir⁶⁹. Biz yer adlarının kökeni ne olursa olsun doğrusunu tespit etmek gereğine inanıyor, ancak bunlardan belirli sonuçlar çıkarılmaya çalışılmasını anlamsız buluyoruz.

69 Kevork Pamukciyan, «Divrikli Noradunkyan Ailesi ve Kapriel Noradunkyan Efendi», *Tarih ve Toplum*, 49 (1988), 48; krg. Necdet Sakaoğlu, «KESME» Gasman veya Gasm'dan Türkçeleşmemiştir», *Tarih ve Toplum*, 51 (1988), 2.

E K L E R

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver 3332, 34.

Sebeb-i tahrir-i huruf oldur ki

Mahrusa-ı Divriği'de kadı-ı esbakı fahrü'l kuzzat Mevlânâ İskender Efendi bin el kadı Abdülcebbar hasib ve nesib ehl-i fazl ulum-ı akliye ve nakliye ile müzeyyen ve mücella vacibü'r reaya kimesne olduğu ecilden Mısır Sultanları zamanından Devletü Hüdavendigâr eazallahu ensârahu asrına gelinceye dek cihat-ı mecmuadan ki resm-i tamgadır yılda altı yüz akça ve boyahaneden dahi yılda altı yüz akça cem'an bin iki yüz akça tayin olunmuş imiş. Kadılığından gayri salbesal verilürmüş. Şimdi verilmez olmuş. Haliya emr-i padişahî mucibince ehl-i vukufdan hakikat hal malum olub deftere sebt olundu. Arz için.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu-Tahrir 163, 167.

Cem'an mirliva ve züema ve sipahiyan ve merdan-ı kıla'der liva-yı Malatya ve Divriği tabi-i Rum.

Mirliva 2, Züema 4, Sipahiyan 332 (berat-ı humayun 149, berat-ı mirliva 183), Dizdar 5, Kethüda 5, Müstahfızan 90.

Liva-yı Malatya ve Gerger.

Mirliva 1, Züema 3, Sipahiyan 260 (Berat-ı humayun 106, berat-ı mirliva, 154), Dizdar 3, Kethüda 3, Müstahfızan 43.

Liva-yı Divriği

Mirliva 1, Züema 1, Sipahiyan 92 (berat-ı humayun 44, berat-ı mirmiran 48), Dizdar 2, Kethüda 2, Müstahfızan 48.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu-Tahrir 387, 904-905.

Kaza-ı Divriği. Nefs-i Divriği ki sancağibeyi anda oturur. İki cemaatı ve iki cuması ve bir kal'ası vardır.

Yekûn: İmam 10, Müezzin 7, Kethüda 1, Sipahizadegân 15, Merd-i kal'a 1, Seccadeneşin 1, Muhassıl 1, Muaf 1, Müteveli 1, Hane-i Müslim 439, Mücerredan-ı Müslim 40, Pirifani ve malul ve fakir 13, Ehl-i berat 3, Hane-i Zimmiyan 220, Mücerredan-ı Zimmiyan 39, Dizdar 1, Merdan-ı kal'a 29.

Hasıl: 75.228.

